

УДК 811.161.3:398.9:392.86

В.А. Ляшчынская

АДЗІН ФРАГМЕНТ ФРАЗЕАЛАГІЧНАЙ КАРЦІНЫ СВЕТУ БЕЛАРУСАЎ: АБ НАПОЯХ І ІХ УЖЫВАННІ

У артыкуле на матэрыяле фразеалагізмаў беларускай літаратурнай мовы рэканструяваны адзін фрагмент фразеалагічнай карціны свету беларусаў. Выяўлены складнікі семантычнага поля ‘напоі і іх ужыванне’ – найменні напояў і чалавека, выкананне дзеяння, мера, спосаб, уздзеянне напояў і інш. Праз узнаўленне вобразаў, унутранай формы выяўляюцца адносіны беларусаў да напояў, іх ужывання, устанаўліваецца дадатковая інфармацыя, абазначаны эталоны і стэрэатыпы, якія замацаваны ўяўленнях народа і вызначаюць негатыўныя адносіны да напояў, іх месца ў жыцці чалавека.

Мова выступае інструментам канцэптуалізацыі і спосабам фіксацыі вынікаў гэтага працэсу – нашай карціны свету, нашых ведаў аб ім. А яшчэ і ведаў пра нас. Так, фразеалагічныя адзінкі (далей – ФА) мовы, як вядома, фіксуюць галоўнае ў жыцці чалавечага грамадства, мудрасць многіх ранейшых пакаленняў, а таму з’яўляюцца крыніцай пазнання ўстановак культуры кожнага народа, яго менталітэту, складу розуму і спосабаў пазнання свету і яго вербальнага адлюстравання. У сувязі з такой спецыфікай, найперш кансерватыўнасцю і высокай ступенню акумулятыўнасці, фразеалагізмы выступаюць асаблівымі кагнітыўна-семіятычнымі адзінкамі мовы, вербальным вынікам пазнання і ўспрымання свету і разам з тым адзінкамі, у моўнай прасторы якіх у сціслай вобразнай форме зафіксаваны вопыт мінулых пакаленняў. Вось чаму аб’ектам даследавання мы абралі фразеалагічныя адзінкі беларускай мовы, выдзеліўшы з іх у межах артыкула толькі тыя, што аб’яднаны агульным значэннем ‘напоі і іх ужыванне’ і складаюць канцэпт ‘спіртныя напоі’ ў фразеалагічнай карціне свету беларусаў, выдзяленне і даследаванне якога не было прадметам вывучэння ў беларускім мовазнаўстве. Крыніцай ФА паслужыў «Слоўнік фразеалагізмаў беларускай мовы» І.Я. Лепшава як самы поўны збор фразеалагізмаў беларускай літаратурнай мовы [1].

Аналіз канцэптаўтваральнай сукупнасці ФА праводзіцца з мэтай расказіравання вобразнай формы, устанаўлення культурнай канатацыі, скрытай інфармацыі пра вытокі ацэнкі, вызначэння тых эталонных і стэрэатыпных культурных канатацый, дакладней антыэталонных і антыстэрэатыпных, што замацаваны ў ФА з іх характэрнай рысай «цягацення да адмоўнага полюса ацэначнай шкалы» і перададзены праз іх у часе новым пакаленням носьбітаў беларускай мовы [2, с. 310]. Акрамя таго (а, можа, нават перш за ўсё), выклікае цікавасць, якая дадатковая культурная інфармацыя «схавана» ў ФА, якія веды, устаноўкі і рэкамендацыі пакінуты сучасным і новым пакаленням беларусаў адносна спіртных напояў, бо фразеалагізмы – гэта знакі мовы і культуры. Важна знайсці адказ і на шэраг пытанняў практычнага характару, з якіх выдзелім два найбольш важныя з пункту гледжання функцыянавання ФА: чаму сярод ФА так шмат выразаў адным і тым жа ці блізкім фразеалагічным значэннем і як і на аснове чаго дыферэнцыруецца іх ужыванне ў маўленні чалавека?

Усе ФА, што вербалізуюць канцэпт ‘спіртныя напоі’, падзяляюцца на шэраг мікрапалёў, ці складнікаў семантычнага поля ‘напоі і іх ужыванне’, паколькі ў ФА адлюстраваны веды і вопыт беларусаў адносна самых розных бакоў і праяў, звязаных з напоямі: ФА называюць напоі, абазначаюць чалавека, які іх ужывае, тое дзеянне, якое аказваюць спіртныя напоі, адлюстроўваюць меру і ступень, спосаб, колькасць выпітага, час і прычыну ўжывання напояў і інш. Акрамя таго, з улікам складанасці семантыкі ФА як моўных знакаў «з максімальна поўным наборам, кадыфікаваным у форме значэння ў выглядзе макракампанентаў, што ахопліваюць граматыку, дэнатацыю, ма-

тывацыю, эматыўнасць і стылістычную маркіраванасць» [3, с. 17], гэтыя адзінкі мовы трансліруюць дадатковы культурны сэнс, дадатковую, і часцей імпліцытную, інфармацыю. Дзякуючы гэтаму, за пэўнымі адзінкамі, іх кампанентамі носьбіт ФА бачыць не проста рэаліі свету, а рэаліі, якія атрымалі пэўную культурную значнасць, характарызуюцца па шкале ацэнкі і каштоўнасці. Разгледзім кожнае з вызначаных дзевяці мікрапалёў паасобку.

I. У першае мікраполе ўваходзяць 6 ФА, якія аб'яднаны значэннем 'найменне напояў' і кожнае з якіх нясе дадатковую інфармацыю. Гэта найперш веды аб дыферэнцыяцыі спосабу прыгатавання спіртнога напоя: самаробная гарэлка – *малако/малачко ад шалёнай каровы/кароўкі* «самагонка», якая, як правіла, раней была хлебнай, а апошнім часам яе гоняць з цукру і іншых прадуктаў, і фабрычная, ці заводская – *зладзейка з наклейкай* «гарэлка». Устарэлая ФА *царскія слёзы* «гарэлка» захоўвае звесткі аб існаванні спіртных бровараў на тэрыторыі Беларусі для прыгатавання спірту, гарэлкі і спойвання насельніцтва. Іншыя ФА – *чортава зелле* «гарэлка»; *злэны змей* «гарэлка» – утрымліваюць звесткі пра «вытворцу» гарэлкі, бо, паводле беларускай легенды, лічыцца, што гарэлку гоніць чорт [4, с. 393]. Акрамя таго, вобраз ФА *шклянны бог* «гарэлка, спіртное», як і ўнутраная форма ўсіх астатніх ФА, сведчаць аб выражэнні ацэнкі такім напоям: іроніі і насмешкі (*зладзейка з наклейкай; малако/малачко ад шалёнай каровы/кароўкі; божая сляза*), дакору і асуджэння, «калі моляцца» не таму Богу (*шклянны бог*), рэзкага асуджэння і негатыўных адносін праз параўнанне з чорнымі сіламі (*злэны змей; чортава зелле*).

II. Другое мікраполе складаюць ФА з агульным значэннем «найменне чалавека па яго адносінах да ўжывання спіртнога»: *бяздонная бочка* «чалавек, які можа, не п'янеючы, выпіць шмат спіртнога» і *не дурань* «вялікі аматар, ахвотнік (выпіць, паесці і пад.)». ФА *бяздонная бочка* насуперак, здавалася б, станоўчай ацэнцы як зыходнай у лексікаграфічнай дэфініцыі ФА ўсё ж выражае асуджэнне, нават знявагу і нярэдка насмешку. І гэта выяўляецца з дапамогай унутранай формы, заснаванай на метафары – вобраз чалавека-бочкі, ды яшчэ без дна. У ФА бочка выступае сімвалам вялікай колькасці таго, што можа змясціцца ў ёй. Зразумела, што вобраз ФА ў згорнутым выглядзе ўтрымлівае веды пра вопыт узаемадзеяння чалавека з акаляючым асяроддзем і ўплывае на значэнне ФА: ужывае спіртное, як у бочцы без дна (выток выразу – старажытнагрэчаскі міф пра бочку Данаід), не затрымліваецца, а таму чалавек не п'янее. Другая ФА – *не дурань* – таксама часцей за ўсё выкарыстоўваецца для адмоўнай ацэнкі чалавека з такой схільнасцю дзякуючы кампаненту *дурань* з замацаванай семантыкай «разумова абмежаваны, тупы чалавек» [5, с. 209] у ізаляваным выкарыстанні лексемы, якая часткова захоўвае сваё значэнне ў складзе ФА, што, зразумела, і ўплывае на ўспрыманне і ўжыванне ФА.

Да названых дзвюх ФА далучаем яшчэ чатыры, якія не з'яўляюцца намінатамі асобы, а толькі набліжаюцца да папярэдніх: *лыка не вяжа* «такі п'яны, што ледзь гаворыць»; *слуп дарогу перайшоў* «хто-н. такі п'яны, што не можа рухацца па прамой лініі»; *хоць бы ў адным воку* «хто-н. зусім не п'яны» і *ні ў адным воку* «зусім, нікольнікі не п'яны», а паводле абазначэння ступені ап'янення чалавека іх можна лічыць антанімічнымі.

У ФА *лыка не вяжа* і *слуп дарогу перайшоў* не толькі называецца п'яны чалавек, але і акцэнтуюцца ўвага на яго стане, падкрэсліваецца высокая ступень ап'янення ў пэўны момант, безадносна да працягласці ўжывання спіртнога. А на аснове ўнутранай формы і з дапамогай вобразаў кожнай выяўляюцца вытокі негатыўнай ацэнкі, якія нясуць ФА. Так, у выніку ап'янення чалавек не можа выканаць самую простую і нескладаную работу – вязаць лыка, плесці лыкавыя лапці ў такім стане, завязаць лыкавы паясок, а таму п'яніца ішоў «распусцёхаю», і інш. [6, с. 403–404], што, безумоўна, падлягае асу-

джэнню. Альбо ў такім стане ап'янення ён нават не можа ісці прама: ён пятляе, як бы абыходзячы слуп, што «перабег» яму дарогу.

А ў антанімічных ФА *хоць бы ў адным воку і ні ў адным воку* акцэнтуюцца ўвага на супрацьлеглым стане чалавека ў параўнанні з перададзеным першымі дзвюма ФА, і яны выражаюць хутчэй станоўчую, чым адмоўную, ацэнку агенса ФА, які можа шмат выпіць, а знешне гэта не выражаецца (параўн.: *Апусцела адна пляшка, другая, а ў таго хоць бы ў адным воку*. (І. Новікаў); *Пачалі падпойваць. Віскі, джын, брэндзі. Дзядзька п'е конаўкаю – і ні ў адным воку*. (М. Лужанін). Саматычны кампанент *вока* ў складзе названых ФА набывае квазісімвальнае значэнне «сродак ці апарат вымярэння і ацэнкі ступені ап'янення».

III. Самую вялікую колькасць складае трэцяе мікраполе ФА з агульным значэннем «выпіваць, ужываць спіртное» (усяго 20 ФА). Заўважым, што ўсе ФА абазначаюць названае дзеянне і выступаюць знакамі і эталонамі і стэрэатыпамі групавога вопыту народа, але па-рознаму характарызуюць гэтае дзеянне і даюць яму ацэнку. Яны ўтрымліваюць тыя фонавыя веды, адносна якіх назіраецца дыферэнцыяцыя ўжывання блізкіх па значэнні ФА. На аснове агульных прыкмет выдзелены чатыры групы ФА гэтага мікраполя, у якіх дзеянне характарызуецца паводле: а) колькасці выпітага, б) яго частотнасці ці працягласці, в) колькасці ўдзельнікаў, г) прычыны паўторнага ўжывання.

1. Паводле колькасці ўжывання спіртнога большасць ФА мае значэнне «ўжываць у вялікай колькасці спіртныя напоі», пра што сведчаць лексемы *напівацца і многа ў дэфініцыях ФА: бачыць шклянога бога* «выпіваць, напівацца спіртным»; *вадзіць казу* «п'янстваваць, напівацца»; *глядзець/заглядаць/заглядваць у бутэльку/чарку* «выпіваць, напівацца»; *закідаць за гальштук і закідваць за каўнер* «выпіваць, напівацца п'яным»; *заліваць вочы* «напівацца п'яным, многа выпіць (гарэлкі, віна і пад.)»; *заліваць за каўнер/гальштук* «выпіваць спіртнога, напівацца»; *заліваць чарвяка* «выпіваць спіртнога»; *наліць горла* «многа выпіць гарэлкі, віна і пад.». Толькі адна ФА мае дадатковую сему «няшмат»: *прамачыць горла* «выпіць трохі спіртнога». Астатнія ФА не ўказваюць на колькасць выпітага, але, зыходзячы з іх кампанентнага складу, можна меркаваць, што няшмат: *браць у губу* «піць спіртное»; *наступіць на корак і панюхаць корак* «выпіць спіртнога». Як відаць, усе ФА першай групы мікраполя «выпіваць, ужываць спіртное» сваім вобразным складнікам у семантыцы кожнай з іх дазваляюць ажыццяўляць семантычную іх дыферэнцыяцыю, а ў выніку вызначаць іх месца, сітуацыю ўжывання, падбіраць адпаведны для кожнай кантэкст.

ФА *бачыць шклянога бога*, дзякуючы адметнасці сваёй мадэлі, а яшчэ ў большай ступені свайму вобразу, у носьбітаў мовы замацавана не толькі са звычайным значэннем «выпіваць, напівацца», але з уяўленнем такога дзеяння і яго выніку – выпіць столькі і дайсці да такога стану, што спыняецца ўсякае рэальнае ўспрыманне свету і бачыцца створаны ў жартоўным уяўленні народа новы, «шкляны» бог. Адсюль выраз выражае хутчэй не адмоўныя адносіны да агенса ФА, а насмешліва-іранічныя і пагардлівыя.

А ФА *вадзіць казу* сваім вытокамі абавязана старому звычаю (у наш час досыць актыўна рэаніміраванаму на тэрыторыі Беларусі). У час святкавання Калядаў група калядоўшчыкаў, адзін з якіх быў адзеты пад казу, хадзіла па хатах, спявала калядныя песні і выказвала добрыя і жартоўныя пажаданні гаспадарам, што і называлася «вадзіць казу». У адказ гаспадары падносілі частаванне, у тым ліку і спіртныя напоі. Паколькі калядныя святы працяглыя, то заканамерная і працягласць ужывання спіртнога. Выраз *вадзіць казу* ў выніку метафарычнага пераасэнсавання свабоднага спалучэння слоў і стаў асновай узнікнення ФА для «прыстойнага» абазначэння дзеяння па прыёму спіртнога на працягу доўгага часу.

Большасць астатніх ФА гэтай групы мае празрыстую ўнутраную форму. У іх складзе выдзяляюцца лексемы-кампаненты *бутэлька/чарка*, *корак* як найменні рэалій, што маюць непасрэдня адносіны да выканання гэтага дзеяння (*глядзець/заглядаць/заглядаць у бутэльку/чарку; наступіць на корак; панюхаць корак*), саматызмы *вочы*, *горла*, *губа*, пры ўдзеле якіх адбываецца дзеянне (*заліваць вочы; наліць горла; браць у губу*), ці найменне прадмета адзення *гальштук* альбо часткі адзення *каўнер*, якія размешчаны па сумежнасці з адным з галоўных у гэтым дзеянні органам – горлам і якія ў складзе ФА выконваюць яго ролю (*закідаць за гальштук; закідваць за каўнер; заліваць за каўнер/гальштук*). Усе ФА вобразна і разнастайна называюць і характарызуюць дзеянне, нясуць самыя розныя дадатковыя сэнсы. Так, напрыклад, дзякуючы адметнасці субстантыўных кампанентаў ФА *закідаць за гальштук; закідваць за каўнер; заліваць за каўнер/гальштук*, больш дакладна, «прыстойна» і разам з тым жартоўна, іншасказальна ўжываецца ФА *закідаць за гальштук* адносна тых, хто ходзіць пад гальштукам, а адносна астатніх – *закідаць за каўнер*. А паводле адметных дзеяслоўных кампанентаў у гэтых ФА выяўляецца дыферэнцыяцыя адносна частотнасці ці колькасці ўжывання спіртнога: больш высокі ўзровень, а значыць, і большае асуджэнне выяўляецца ў ФА з кампанентам *заліваць*, крыху менш – *закідаць*. І мы згодны, услед за В.М. Макіенкам, лічыць ФА *закідаць/заліваць за гальштук* хутчэй інтэрнацыянальнай, чым уласна рускай [7, с. 131].

ФА *заліваць чарвяка*, якая ўзыходзіць у мінулым да спосабу лячэння гарэлкай ад глістоў (нашча выпіваць дозу спіртнога) і зафіксавана ў беларускай мове як запазычаная з польскай (*zalać robaka* ← *zalać krzeczka + zabić robaka*), а там у сваю чаргу тлумачыцца ўплывам французскай (*tuer le ver* ‘забіць чарвяка’) [8, с. 143], збліжаецца з дзеяслоўнымі ФА паводле мадэлі ўтварэння (параўн.: *заліваць вочы, заліваць горла, наліць горла, прамачыць горла* і інш.) і выкарыстання аднакаранёвага ці аднатэматычнага кампанента *заліваць*. Аднак вобразны складнік ФА сведчыць пра факт хваробы, хваравітай залежнасці агенса ФА ад спіртнога, што і ўлічваецца пры выкарыстанні ФА.

2. Паводле частотнасці ці часовай працягласці ўжывання напояў выдзяляюцца ФА *мокнуць у гарэлы* «п’янстваваць, многа і часта піць» і *не прасыхаць* «беспрабудна п’янстваваць», якія характарызуюць дзеянне па ўжыванні спіртнога, пра што сведчаць выкарыстаныя дзеяслоўныя кампаненты, выражаючы такім чынам негатыўныя адносіны да выканаўцы дзеяння і нават асуджэнне, знявагу да яго паводле такога вобразнага дзеяння.

3. Дзве ФА – *пазаліваць вочы* «панавівацца спіртнога (пра ўсіх, многіх)» і *вадзіць казу* «хадзіць гуртам у стане ап’янення» – выкарыстоўваюцца для ўказання вялікай колькасці людзей, што п’юць ці напіліся. У складзе першай ФА кампанент-саматызм *вочы* набывае квазісімвалічнае значэнне «асуд для прыёму спіртнога», паколькі ў ФА адлюстравана назіранне за вачамі і наданне ім ролі стэрэатыпнага эталона выражэння стану чалавека – «залітыя» вочы нічога не бачаць. Такім вобразным складнікам значэння даводзіцца аб вялікай колькасці выпітага, выказваецца асуджэнне і нават знявага да выканаўцаў дзеяння. Як бачым, ФА інфармуе, характарызуе, выражае адносіны і нясе культуралагічны зарад – гэта не этычна, гэта нядобра, так не трэба рабіць.

Унутраная форма другой ФА захоўвае памяць пра групу людзей-калядоўшчыкаў і іх дзеянні, але з улікам менавіта памяці пра свята тут асуджэнне не выяўляецца, галоўнае заключаецца ў падкрэслванні калектыву, гурту і шматразовасці выканання дзеяння разам, а таксама ў выражэнні хутчэй іроніі, іранічнай усмешкі да агенсаў ФА.

4. Адна ФА ў мікраполі «выпіваць, ужываць спіртное» – *направіць/палячыць галаву/галоўку* «выпіць спіртнога на другі дзень пасля моцнай выпіўкі, каб пазбавіцца ад недамагання; пахмяліцца» – называе дзеянне па прыёму спіртнога паводле яго прычыны – неабходнасці выправіць сітуацыю. Унутраная форма ФА празрыстая, як і выразная ацэнка ФА: дзеяслоўныя кампаненты-варыянты і асабліва словаўтваральны ва-

рыянт *галоўка* яскрава сведчаць пра спачуванне да агенса ФА і, магчыма, дадаткова яшчэ пра іранічнасць.

Да пералічаных ФА мікраполя «выпіваць, ужываць спіртное» далучаюцца але не ўваходзяць ні ў адну з выдзеленых вышэй чатырох груп дзве ФА: *заліваць горла/рот* «напойваць каго-н., даводзіць да стану ап'янення» і *заліваць вочы* «напойваць каго-н., даводзіць да стану ап'янення», паколькі выканаўцам дзеяння выступае не суб'ект, а аб'ект дзеяння. Названыя ФА выражаюць яўнае асуджэнне тых, каго спойваюць, што выразна ілюструе прыклад ужывання ФА ў наступным кантэксте: *Самагончай рот залілі гэтаму злыдню. Самаганочка цяпер – сіла* (В. Быкаў), і нярэдка выкарыстоўваюцца для ацэнкі тых, хто спойвае, як, напрыклад, у наступным кантэксте Я. Коласа: *Цяпер жа Захар рыхтуе грунт сабе ў межах воласці, шчодро заліваючы горлы прагавітых на выпітку сваіх выбаршчыкаў*.

Як відаць, наяўнасць вялікай колькасці дзеяслоўных ФА, што складаюць мікраполе «выпіваць, ужываць спіртное», абумоўлена разнастайнасцю іх унутранай формы, якая ілюструе назіранне за людзьмі, што ўжываюць спіртное, і разнастайнасць інтэрпрэтацый сітуацый, што характарызуюць гэтае дзеянне. І гэта ўсё для таго, каб такім чынам акцэнтаваць увагу да такой пагубнай схільнасці ці слабасці чалавека. У ментальнасці народа закладзены стэрэатып, які прадпісвае *не браць у рот* «зусім не піць (спіртнога)», а таму найбольш часта адзначаецца супрацьлеглае ў прыведзеных ФА і выяўляецца адмоўная ацэнка: амаль усе ФА пры ўжыванні выражаюць асуджэнне, недабрэнне, насмешку, іронію да агенса ФА. З другога боку, у такой колькасці ФА выяўляецца ўніверсальны прынцып эканоміі, які абазначае «мінімальную затрату маўленчых намаганняў для забеспячэння максімальнага разумення суб'ектам» [7, с. 99].

Як бачым, прадстаўленыя ФА з агульным значэннем «выпіваць, ужываць спіртное», па-першае, выяўляюць вынікі розных назіранняў за дзеяннем і іх вобразнае адлюстраванне; па-другое, служаць для выражэння самых розных сэнсавых адценняў.

IV. Чацвёртае мікраполе складаюць 19 ФА, аб'яднаных агульным значэннем «мера і ступень ап'янення». Яны маюць адрозненні ў дадатковых семах і, зразумела, ва ўжыванні і сваёй ацэнцы. Адны з іх фіксуюць мінімальную ступень ап'янення. Сведчаннем гэтаму з'яўляецца дэфініцыя ФА, замацаванае за ёю значэнне (*над газам і на падпітку* «ў стане лёгкага ап'янення») ці кампанентны склад, як у ФА *ні ў адным воку* «зусім, нікольні не п'яны», дзе кампанент-саматызм *вока* выступае эталонам меры і ступені ап'янення.

У другіх ФА адзначаецца высокая ступень ап'янення. Заўважым, што іх значна больш (10), і гэта яшчэ адзін доказ перавагі ў фразеалогіі адлюстравання негатыўнага, адмоўнага над станоўчым, нарматыўным ці таго, што ў фразеалогіі пад увагу падпадае найбольш важнае, істотнае для жыццядзейнасці чалавека: *на брывах і на вушах* «у стане моцнага ап'янення»; *у дрызіну, у дыміну* (п'яны, напівацца і пад.) «вельмі моцна»; *у дым* «вельмі моцна (п'яны, напівацца)»; *як гразь* (п'яны) «вельмі моцна»; (набрацца, набірацца) *як/што жаба гразі* «вельмі моцна» (пра п'янага); (п'яны, напіцца, набрацца) *як свіння* «вельмі моцна»; (напівацца, напіцца) *да парасячага піску/віску* «вельмі моцна, да стану бессвядомасці»; *да чорцікаў* «да непрытомнасці, да галюцынацый (піць, напівацца і пад.)».

Тут найбольшую выразнасць атрымліваюць кампаненты, што выступаюць у складзе ФА сродкамі, стэрэатыпамі вызначэння высокага ўзроўню ап'янення, да таго ж яшчэ і ў рознай ступені інтэнсіўнасці. Гэта саматызмы *бровы і вушы*, якія ў выніку анамальнай фізічнай позы ў стане моцнага ап'янення сталі ніжняй мяжой чалавека, а пры звычайным стане, у вертыкальным становішчы, яны з'яўляюцца верхнімі (узгадаем, напрыклад, ФА *на вушы* (у даўгу, залезці/улезці ў даўгі) «звыш усякай меры»

ці *па самыя вушы* «вельмі моцна, бязмежна (закахацца)»). Гэта кампанент *дрызіна*, які, магчыма, скарыстаны паводле асацыяцыі руху п'янага чалавека з прывядзеннем у рух дрызіны (ручка ходзіць туды-сюды); гэта лексемы *дым*, *дыміна*, з якімі асацыіруецца колер (чарната) і рух (звілісты), а ў пераносным сэнсе ўспрымаюцца як загана і ступень ап'янення. Гэта параўнанні з жывёлай тыпу *свінні* альбо з *піскам/віскам парасяці* ці ўжыванне лексемы *гразь*, з якімі ў чалавека звязаны адмоўныя асацыяцыі. Гэта назоўнік *чорцікі* як найменне нячыстай сілы ці дэманалагічных персанажаў (параўн. руск. *ФА засточертило в голове*, якую В.М. Макіенка інтэрпрэтуе так: «у галаве так моцна зашумела ад віна, як быццам там пасяліліся чэрці» [7, с. 146]). *ФА* ўсе разам і кожная паасобку па-рознаму фіксуюць вынік такіх няправільных паводзін чалавека, а сваёй унутранай формай, вобразам яны даюць негатыўную ацэнку такога стану чалавека, выражаюць пагарду, агіду і блізкія да іх эмоцыі.

Яшчэ адна *ФА* – (піць, распіцца) *на сабачую пугу* «зусім, да немагчымасці», – з аднаго боку, далучаецца да групы *ФА* мікраполя «мера і ступень ап'янення», з другога боку, адрозніваецца ад іх усіх, паколькі называе стан ап'янення не ў пэўны час, а канстатуе сістэматычнасць такога стану. Вобраз *ФА* выяўляе рэзка адмоўныя адносіны дзякуючы кампаненту *пуга* (асацыяцыя з вярхоўкай, сырамяцінай, якая звываецца, хістаецца, паводле значэння лексемы «прымацаваны да палкі кавалак вярхоўкі або сырамяці, якім паганяюць жывёлу» [9, с. 515]), ды яшчэ з азначэннем *сабачай* (узгадаем пра негатыў вобраза сабакі ў народным уяўленні).

І трэцяя *ФА* гэтага мікраполя называюць стан ап'янення, але без указання ступені яго праяўлення, як гэта характэрна для першых дзвюх груп. Гэта *ФА пад градусам; пад мухай; на ўзводзе; пад хмяльком; пад чаркай; пад шафэ*, што маюць агульнае значэнне «ў стане ап'янення» і характарызуюцца ў большасці празрыстай унутранай формай. Толькі ў *ФА пад мухай* адлюстроўваецца сувязь стану ап'янення з неадэкватнасцю паводзін, што звязана з народнай суаднесенасцю мухі з д'яблам. Тлумачэнне гэтаму знаходзім у далёкім мінулым: у многіх народаў, у тым ліку і славянскіх, існавала забабоннае ўяўленне пра тое, што д'ябал мог пераўтварацца ў мух, жукоў і іншых насякомых. Пранікаючы ў рот, нос, вуха ці ўкусіўшы чалавека, ён рабіў таго беснаватым, прымушаючы выходзіць з сябе, капрызнічаць, злавацца, паводзіць сябе неадэкватна [6, с. 455]. Гэта азначае, што быць пад мухай – пазнацца з д'яблам, а назіранні за чалавекам у стане ап'янення, ці *пад мухай*, калі ён становіцца часцей за ўсё злым, незадаволеным, капрызным, з неадэкватнымі паводзінамі і пад., знайшлі адлюстраванне ў *ФА*. Менавіта гэтыя факты тлумачаць наяўнасць адмоўнай ацэнкі ў складзе значэння гэтай адзінкі мовы ў адносінах да такога стану чалавека і эмацыянальнасць яго выражэння – асуджэнне, у лепшым выпадку іронія ці насмешка.

V. Напалову менш у параўнанні з папярэднім мікраполем прадстаўлена мікраполе «спосаб прыёму спіртнога» – усяго 9 *ФА*: *адным духам* «адразу, за адзін прыём» (выпіць; сказаць); (піць) *без пальцаў* «з ахвотай і шмат, не адмаўляючыся»; *за адну шчапку* «вельмі проста, зусім не цяжка (выпіць), ніжэй чыіх-н. магчымасцей»; *на брудэршафт* (піць) «з правам дружыць і звяртацца адзін да другога на «ты»»; *на дурніцу/дурнічку* «бясплатна, дарэмна, нічога не плацячы (выпіваць)»; *чарка (-у) у чарку* (піць) «аднолькава з кім-н., не ўступаючы каму-н.»; *як за сябе закінуць* «лёгка і хутка з'есці, выпіць». Аднак у іх разнастайна перададзены асаблівасці ўжывання спіртнога, а дадатковыя семы, унутраная форма і вобразы кожнай даюць розную стылістычную і экспрэсіўную ацэнку: усе яны прастамоўныя ці размоўныя і выражаюць адмоўныя адносіны, нават асуджэнне, што ўплывае на іх ужыванне ў маўленні, на выбар кантэксту для кожнай. Выключэнне складае толькі *ФА на брудэршафт*, якая лічыцца стылістычна нейтральнай.

З усіх пералічаных вышэй ФА, як правіла, з празрыстай матывацыяй каментарыяў патрабуе беларуская ФА *без пальцаў* як адзінка «цялячага паходжання», паводле вызначэння І.Я. Лепешава, які пры гэтым спасылца на Р. Барадуліна: справа ў тым, што звычайна, калі цялят адвучваюць ад каровы і пачынаюць паіць пойлам, то на першым часе ў яго ўкладваюць пальцы рук, якія напамінаюць цяляці саскі вымя, а затым цяля прывыкае і п'е пойла самастойна [8, с. 47]. Такая аснова ФА выяўляе дадатковую інфармацыю, вытокі якой уплываюць на зусім не пахвальную характарыстыку асобы, што любіць выпіваць, у большасці чужое ды яшчэ ў вялікай колькасці, а асацыяцыя з цялём яшчэ больш узмацняе негатыўную канатацыю.

І яшчэ дзве ФА далучаем да ФА мікраполя «спосаб прыёму спіртнога» ў пэўнай ступені ўмоўна. Гэта ФА *на Марусін паясок* «амаль да самага верху (шклянкі, чаркі), крыху няпоўна (наліваць, выпіваць і пад.)», у якой у жартоўнай форме фіксуецца колькасць налітага і выпітага спіртнога, хаця гэта можна расцэньваць і як спосаб ужывання – амаль поўнай шклянкай, чаркай піць спіртное. Вытокамі яе, як нам думаецца, служыць асацыяцыя з наяўнасцю посуду – гранёнай шклянкі, пад верхам якой маецца абадок, які параўноўваецца са зборным вобразам Марусі, адсутнасць таліі ў якой вымушае пояс быць амаль пад грудзьмі, ці вышэй нормы. Гэты жартоўны вобраз уплывае на адсутнасць адмоўнай ацэнкі і наяўнасць жартоўна-іранічных адносін да такога факта. Другая ФА з празрыстай унутранай формай – *на маленькай* «нямнога, невялікую порцыю (выпіць, узяць і пад.)», якая даводзіць нам своеасаблівае правіла, норму, пэўную ўстаноўку пра колькасць ужывання спіртнога.

VI. Асобнае мікраполе складаюць ФА з агульным значэннем «уздзеянне алкаголю на чалавека»: *біць па галаве* «ап'яняць, адурманьваць»; *адпіць мазгі* «ў выніку п'янства страціць здольнасць нармальна паводзіць сябе»; *стукнуць у галаву* «ап'яніць»; *удараць у галаву* «ап'яняць» і антанімічныя ФА *хмель ударыў у галаву* «хто-н. ап'янеў» і *хмель вылецеў з галавы* «хто-н. хутка працверазіўся». У гэтай групе ФА прыём спіртнога параўноўваецца з ударам (выкарыстаны сінонімы *біць, стукнуць, удариць*) па галаве як асноўным органе для ўздзеяння алкаголю, у выніку чаго адбываецца адурманьванне і страта разумовых здольнасцей. І такі ж вынік, калі адпіты мазгі (узгадаем, што адно са значэнняў назойніка *мозг* «розум, разумовыя здольнасці» [10, с. 171]). Праўда, адзначаецца і факт працверазення чалавека: хмель «вылятае» з галавы, якая выступае квазісімвалам «ёмкасць».

VII. Яшчэ адно мікраполе складаюць ФА са значэннем «вынік уздзеяння алкаголю»: *казлы драць/дзерці* «ванітаваць (часцей пры моцным ап'яненні)» і *ездзіў у рыгу* «ванітавала каго-н., звычайна пры моцным ап'яненні», у якіх вобразна адлюстравана ўяўленне пра наступствы ўжывання спіртнога. У прыватнасці, ФА *казлы драць/дзерці* пабудавана паводле асацыяцыі суправаджальных гукаў пры такой непрыемнай працэдуры чалавека з гукам, і як вядома, вельмі рэзкага і непрыемнага голосу казла. І вось менавіта апошняе паслужыла асновай ФА: і гукі, і адчуванне – усё разам вельмі непрыемна. ФА *ездзіў у рыгу* – каламбур, заснаваны на сугучнасці слоў *Рыга* і *рыгаць*, якая выяўляе дасціпнасць народнага ўтварэння.

VIII. Яшчэ адно мікраполе складаюць тры ФА з агульным значэннем «у стане ап'янення»: *з п'яных вачэй/воц* «будучы нецвярозым; у стане ап'янення (рабіць што-н.)»; *пад п'яную руку* «ў стане ап'янення (рабіць што-н.)»; *на п'янай лавачцы* «будучы ў нецвярозым стане (рабіць што-н.)». У іх кампаненты-саматызмы *вочы, рука* як «зброя» працы пазбаўлены магчымасці рабіць яе якасна, бо яны «п'яныя». ФА выступаюць своеасаблівымі папярэджаннямі, у іх зафіксаваны вынікі назіранняў дрэннай працы, заганных учынкаў чалавека ў стане ап'янення, пра што сведчаць прыклады іх ужывання: *Не помню ўжо, якую яшчэ лухту нёс я тады з п'яных вачэй, толькі бачу – Аня апра-*

наеца і Генку таксама забірае (Я. Радкевіч); *Хлопцы не разумелі: ці не прагаварыліся яны ўчора пад п'яную руку?* (М. Ароўка) і інш.

ІХ. Дзве ФА аб'яднаны значэннем «спосаб закусвання спіртнога». Гэта ФА *душу заткнуць* «закусіць, заесці што-н. выпітае», у вобразе якой выяўляецца сувязь, як нам бачыцца, паміж адмоўным заняткам і яго ацэнкай душой чалавека. Душа выступае адной са старажытных формаў асэнсавання свету, носьбітам псіхічных працэсаў, яна бунтуе, а таму яе трэба «заткнуць». Другая ФА – *закусаць рукавом* «нічым не закусаць пасля выпіўкі», – наадварот, у вобразнай форме адзначае процілеглую асаблівасць тых, хто выпівае, – нічога не есці, не закусаць, што таксама нядобра, адкуль і выток іроніі.

Яшчэ тры ФА не адносяцца ні да аднаго з дзевяці папярэдне вызначаных мікрапалёў і не складаюць асобнага новага мікраполя ў сувязі з адзінкаваасцю семантыкі, але яны дапаўняюць і істотна пашыраюць канцэпт «напой і іх ужыванне», паколькі адлюстроўваюць яшчэ адзін бок – спосаб канцэптуалізацыі гэтага адмоўнага аспекта жыцця беларусаў. Так, ФА *мора разліўное* 1) «гулянка з выпіўкай, п'янка» і 2) «вельмі многа, у вялікай колькасці, звычайна пра віно, гарэлку і пад.» сваёй вобразнасцю, заснаванай на гіпербале, наўмысным перабольшванні, служыць для негатыўнай ацэнкі як часу правядзення са спіртным, так і наяўнасці вялікай колькасці спіртнога пры гэтым. ФА *як з бочкі* (нясе/несла) «вельмі моцна. Пра адчуванне паху гарэлкі ад чалавека» пабудавана на метафарычным параўнанні чалавека з бочкай, чым ужо падкрэслівае негатыўныя адносіны нашых продкаў як да прыёму чалавекам спіртнога ў вялікай колькасці (бочка), так і да яго наступстваў – непрыемнага паху. І ФА *зайца кінуць* «перагарадзіць дарогу маладым на вяселлі з надзеяй атрымаць выкуп, звычайна гарэлку» звязана, паводле свайго паходжання, з народным павер'ем аб прадказанні няўдачы, «калі, выправіўшыся ў дарогу, сустрэнеш зайца», і пажаданні пры гэтым «адразу ж вярнуцца дахаты» [11, с. 185], а таму лепш адкупіцца. Пра такое павер'е, крыху ў іншай інтэрпрэтацыі, узгадваецца ў паэме «Нікому» Я. Купалы, калі апісваецца вяртанне маладых пасля заручын: *Але не пашэнціць, / Мабыць, маладым: / Кепскія варожбы / Пападаюць ім. // Перабег дарогу / Заяц разы два, / Груган закружыўся, / Гукнула сава.*

Такія ФА, як *гавары з чортам/п'яным пацеры!* і *будзь здароў (-ва) ці будзьце здаровы*, проста не могуць уваходзіць у семантычнае поле, бо яны аб'яднаны паводле адсутнасці значэння і суадноснасці з выклічнікамі і служаць для выражэння розных эмоцый чалавека да напояў ці пэўнай асобы, якая ўжывае іх. Першая ФА – для выказвання абурэння, незадавальнення тым, з кім немагчыма весці размову, ніяк нельга дамовіцца. Найбольшую цікавасць прадстаўляюць варыянтныя кампаненты *чорт* і *п'яны* ў складзе ФА як адно і тое ж, бо такім чынам выяўляецца рэзкае асуджэнне, няхай і ўскосна, п'яніц. Другая ФА, наадварот, ужываецца як застольны зварот з добрымі пажаданнямі перад частаваннем віном, гарэлкай, тым самым не адмаўляючы прыёму спіртнога, але толькі ў меру і на здароўе, і выражаючы своеасаблівае правіла.

Падводзячы вынікі аналізу ФА, што рэпрэзентуюць акрэсленыя намі фрагмент карціны свету беларусаў, адзначым, што іх адносна вялікая колькасць (амаль 80 ФА). У ФА розных марфалагічных тыпаў (субстантыўныя, ад'ектыўныя, атрыбутыўныя, дзеяслоўныя, выклічнікавыя), поўна і дэтальна адлюстраваны адзін аспект жыцця чалавека, падкрэсліваецца яго значымасць. У сваёй большасці ФА нясуць адмоўную ацэнку, сведчаць пра адмоўнае стаўленне беларусаў да спіртных напояў, іх ужывання чалавекам, і гэтым выяўляюць характар адзінак фразеалогіі – «цягу да адмоўнага полюса ацэначнай шкалы і да негатыўнага спектра пачуццяў-адносін» [2, с. 310]. Беларусы заўсёды адмоўна ставіліся да наяўнасці спіртнога, яшчэ ў большай ступені да яго ўжывання ў вялікай колькасці, што рэзка асуджалася. Праз абраныя вобразы, унутраную форму фразеалагізмаў, якія і сталі ўстойлівымі ў сілу патрэбы, неабходнасці іх існавання як павучання, папярэджання, рэгулявання жыцця, нашы продкі перадаюць свае адносі-

ны, сваю ацэнку ўсё новым пакаленням наступнікаў. У ФА захоўваецца памяць і законы, эталоны і стэрэатыпы нашых продкаў адносна гэтай з'явы, вось толькі шкада, што фразеалагізмы слаба «ўключаюцца ў сінхранію дзеючай сістэмы культурна-нацыянальнага светаразумення» нашых продкаў і не вельмі вынікова «навязваюць» гэтае светаразуменне носьбітам мовы», слаба «ўдзельнічаюць у яго фарміраванні як асобнай моўнай асобы, так і моўнага калектыву» [2, с. 308]. Думаецца, для таго, каб фразеалогія стала сродкам пазнання мінулага, выяўлення менталітэту беларускага народа, сродкам выхавання новых і новых пакаленняў, неабходна пазнанне гэтых адзінак, іх вытокаў, гісторыі ўзнікнення і авалодвання імі, як і тымі культурнымі ўстаноўкамі, культурнай інфармацыяй, якія зафіксаваны, захаваны і перададзены ў фразеалагізмах з глыбінь мінулага нашага і іншых народаў.

СПІС ЛІТАРАТУРЫ

1. Лепешаў, І.Я. Слоўнік фразеалагізмаў беларускай мовы : 2 т. / І.Я. Лепешаў. – Мінск : БелЭн, 2008. – Т. 1 : А–Л 672 с.; Т. 2 : М–Я. – 704 с.
2. Телия, В.Н. Культурно-национальные коннотации фразеологизмов (от мирозидения к миропониманию) / В.Н. Телия // Славянское языкознание. XI Международ. съезд славистов. Доклады российской делегации : сб. докладов / Отд-ние литер. и языка РАН ; отв. ред. Н.И. Толстой. – М. : Наука, 1993. – С. 302–313.
3. Телия, В.Н. Первоочередные задачи и методологические проблемы исследования фразеологического состава языка в контексте культуры / В.Н. Телия // Фразеология в контексте культуры. – М. : Языки рус. культуры, 1996. – С. 13–24.
4. Славянские древности : этнолингвистический словарь : в 5 т. – Т. 1: А–Г / под ред. Н.И. Толстого. – М. : Международ. отношения, 1995. – С. 392–394.
5. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5 т. – Т. 2: Г–К / рэд. тома А.Я. Баханькоў. – Мінск : БелСЭ, 1978. – 768 с.
6. Бирих, А.К. Русская фразеология. Историко-этимологический словарь / СПбГУ ; Межкаф. словарный каб. им. Б.А. Ларина; А.К. Бирих, В.М. Мокиенко, Л.И. Степанова ; под ред. В.М. Мокиенко. – 3-е изд., испр. и доп. – М. : Астель: АСТ : Люкс, 2005. – 926 с.
7. Мокиенко, В.М. Славянская фразеология / В.М. Мокиенко. – М. : Высшая школа, 1989. – 287 с.
8. Лепешаў, І.Я. Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў / І.Я. Лепешаў. – Мінск : БелЭн, 2004. – 448 с.
9. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5 т. – Т. 4: П–Р / рэд. тома Г.Ф. Вештарт, Г.М. Прышчэпчык. – Мінск : БелСЭ, 1980. – 768 с.
10. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5 т. – Т. 3: Л–П / рэд. тома П.М. Гапановіч. – Мінск : БелСЭ, 1979. – 672 с.
11. Беларуская міфалогія : энцыкл. слоўн. / С. Санько [і інш.] ; склад. І. Клімовіч. – 2-е выд., дап. – Мінск : Беларусь, 2006. – 599 с.

Lyashchynskaya V.A. A Fragment of phraseological Worldview of Belarusians: on Drinks and Drinking

The article restores a fragment of phraseological worldview of Belarusians, using the material of phraseological units of the Belarusian language. It reveals constituent elements of the semantic field «drinks and drinking»: names for drinks and drinkers, the way and quantity of drinking, effects from drinking and its results, etc. Restoration of images and inner form helps to reveal characteristics of drinks and drinking and attitude to them among Belarusians, provides additional information, determines standards and stereotypes that are fixed in the national views and denote negative attitude to drinks and their place in one's life.

Рукапіс паступіў у рэдкалегію 19.06.2012